

TURINYS

1 skyrius.	Vėžliai iki begalybės	11
2 skyrius.	Trys paskutinės filmo minutės	25
3 skyrius.	Iš kur atsiranda ketinimas?	45
4 skyrius.	Valia per jėgą. Tvirtybės mitas	75
5 skyrius.	Chaosu pradžiamokslis	105
6 skyrius.	Ar jūsų laisva valia chaotiška?	121
7 skyrius.	Emergentinio sudėtingumo pradžiamokslis	129
8 skyrius.	Ar jūsų laisva valia tiesiog iškyla?	159
9 skyrius.	Kvantinio neapibrėžtumo pradžiamokslis	167
10 skyrius.	Ar jūsų laisva valia atsitiktinė?	175
10,5 skyrius.	Intarpas	195
11 skyrius.	Ar imsime siautėti?	199
12 skyrius.	Senoviniai krumpliaraičiai mumyse: kaip vyksta pokyčiai? ...	217
13 skyrius.	Mes tikrai jau esame tai darę	243
14 skyrius.	Bausmių keliamas džiaugsmas	273
15 skyrius.	Jeigu numirsite vargšas	307
	Padėka	323
	Priedas: Neuromokslų pagrindai	325
	Pastabos	343
	Iliustracijų šaltiniai	402
	Rodyklė	404

mano smegenys: barkštelk

aš: kodėl?

mano smegenys: taip reikia



1 skyrius

VĖŽLIAI IKI BEGALYBĖS

Studijų metais su draugais dažnai pasakodavome tokią istoriją (beje, taip dažnai, kad, įtariu, net po keturiasdešimties metų tiksliai prisimenu kone kiekvieną žodį):

Taigi, Williamas Jamesas skaito paskaitą apie gyvybės ir Visatos prigimtį. Profesoriumi baigus, prieina pagyvenusi moteris ir sako: „Profesoriau Jamesai, jūs viską ne taip supratote.“ – „Kodėl taip manote, ponias?“ – paklausė Jamesas. „Pasaulis visai ne toks, kaip jūs išdėstėte, – atsakė moteriškė. – Pasaulis guli ant milžiniško vėžlio nugaros.“ – „Hmm, – numykė suglumęs Jamesas. – Gal jūs ir teisi, bet kurgi tada stovi tas vėžlys?“ – „Ant kito vėžlio nugaros.“ – „Bet, ponias, – nuolaidžiai tęsė pokalbį Jamesas, – o kur stovi tas vėžlys?“ – „Beprasmiška klausinėti, profesoriau Jamesai, vėžliai tęsiasi iki begalybės!“ – triumfuodama pasakė senutė.*

Oi, kaip mes mėgome šią istoriją, kaskart pasakodavome ją su ta pačia intonacija, manydami, kad demonstruojame puikų humoro jausmą, platų akiratį, kad šitaip sulauksime dėmesio.

Tas anekdotas buvo skirtas pasišaipyti, paniekinamai sukritikuoti pašnekovą, dantis ir nagais įsikibusį į nelogišką nuomonę. Kas nors valgykloje leptelėdavo kokią nors nesąmonę ir bandydami apginti savo poziciją tik pagilindavo išsikastą duobę. Anksčiau ar vėliau vienas iš mūsų neišvengiamai griebdavosi frazės: „Beprasmiška klausinėti, profesoriau Jamesai!“, o pašnekovas, jau daugybę kartų girdėjęs mūsų kvailą istoriją, kaskart atšaudavo: „Velniai griebtu, tiesiog išklausk. Iš tiesų čia viskas logiška.“

* Istorija apie vėžlius iki begalybės turi daugybę versijų, kuriose atpirkimo ožiais tampa ne tik Williamas Jamesas, bet ir kiti iškilūs mąstytojai. Šį variantą pasirinkome, nes mums patiko Jameso barzda, o ir vienas iš pastatų mūsų universiteto miestelyje pavadintas jo garbei. Juokelis apie vėžlius iki begalybės aptinkamas įvairiausiuose kultūriniuose kontekstuose, įskaitant ir puikią Johno Greeno knygą tuo pačiu pavadinimu (Alma littera, 2018). Visose pasakojimo versijose kažkokiam vyriškos lyties Filosofui-Karaliui iššūkį meta kvaila senė ir dabar tokie juokai kvepia diskriminacija ir pagal lytį, ir pagal amžių. Mes, anų laikų studentai iš JAV, tuomet ne itin kreipėme dėmesį į tokius dalykus. (Čia ir toliau, jei nenurodyta kitaip, – aut. past.)

Štai kaip apibendrinčiau šią knygą: gal begalybe vėžlių grįstas paaiškinimas ir skamba kaip pajuokos verta nesąmonė, *tiesą sakant, įsitikinimas, kad kažkur žemai yra tiesiog ore pakibęs vėžlys, skamba dar absurdiškiau*. Žmonių elgseną tiriantis mokslas patvirtina, kad vėžliai negali kyboti ore; jie iš tiesų tęsiasi iki begalybės.

Kažkas kažkaip pasielgia. Galbūt nuostabiai ir įkvepiančiai, galbūt siaubingai, galbūt viskas priklauso nuo stebėtojo vertinimo, o gal tas poelgis visiškai nereikšmingas. Ir dažnai užduodame tą patį esminį klausimą: kas nulėmė tokį elgesį?

Jeigu tikite, kad vėžliai geba kyboti ore, tuomet tinka atsakymas „tiesiog taip nutiko“, nebuvo jokios priežasties, išskyrus paprasčiausią žmogaus sprendimą vienaip ar kitaip pasielgti. Mokslas neseniai pateikė daug tikslesnį atsakymą – beje, sakydamas „neseniai“ omenyje turiu pastaruosius porą šimtmečių. Atsakymas: elgesį nulėmė kažkas, kas įvyko prieš tai. O kodėl *tai* įvyko? Nes tą veiksnį nulėmė kitas, dar ankstesnis. Ši priežasčių grandinė tęsiasi į praeitį iki begalybės, nerasime sklandančio vėžlio ar kieno nors nenulemtos priežasties. Arba, kaip „Muzikos garsuose“ dainavo Marija, „niekas neatsiranda iš nieko, taip niekuomet nebūna“ (*nothing comes from nothing, nothing ever could*).*

Kitai tariant, kai vienaip ar kitaip pasielgiate, tai yra kai jūsų smegenys sugeneruoja tam tikrą elgseną, tai nulemia ankstesnė priežastis, kurią lemia dar ankstesnė, ir taip iki begalybės. Šioje knygoje stengsimės atskleisti tą priežastingumo grandinę, išnagrinėti, kaip jūsų tapatybę suformavo biologiniai veiksniai, kuriems neturite jokios įtakos, sąveikaudami su aplinka, kuriai neturite jokios įtakos. Žmonės, teigiantys, jog esama iš anksto nenulemtų elgsenos priežasčių, kurias jie vadina laisva valia, arba a) nepastebėjo ar neperprato giliau slypinčio priežastingumo ir / arba b) padarė klaidingą išvadą, kad tie mistiniai Visatos aspektai, kurie iš tiesų nėra nulemti, gali paaiškinti žmogaus charakterį, moralę ir elgesį.

Jeigu vadovausimės prielaida, kad kiekvieną elgesio aspektą lemia ankstesni priežastiniai veiksniai, užfiksavę elgseną galėsime atsakyti, kodėl ji pasireiškė: kaip ką tik sakiau, elgesį sukelia sekunde anksčiau kurioje nors smegenų dalyje suveikę neuronai.** O dar keliomis sekundėmis ar minutėmis anksčiau tuos neuronus sužadino kažkokia mintis, prisiminimas, emocija ar jutiminis dirgiklis. Savo ruožtu, likus kelioms valandoms ar dienoms iki poelgio, jūsų organizme cirkuliuojantys hormonai suformavo tas mintis, prisiminimus bei emocijas, pakoregavo jūsų

* Mano žmona dirba režisiere muzikiniame teatre, aš kartais repeticijose pagroju pianinu (nors mano muzikiniai įgūdžiai jau kaip reikiant atšipę) ir šiaip esu papildoma rankų pora visokiems darbeliams. Jeigu man, studijų laikais besididžiuodavusiam juokeliais apie Williamą Jamesą, kas nors būtų pasakęs, kad ateis laikas, kai su šeima ginčysiuosi, kas geriausiai suvaidino raganą iš „Ozo šalies burtininko“ (teisingas atsakymas, be abejo, yra Idina Menzel), būčiau baisiausiai susigėdęs: „Miuziklai? Brodvėjaus MIUZIKLAI?! O kaip atonalumas?“ Ne apie tokią ateitį svajoju, bet kartais gyvenimas tiesiog įsmunka pro užpakalines duris.

** Priede rasite įvadą į neurologijos mokslus, skirtą skaitytojams, nesusipažinusiems su šia sritimi. Be to, jeigu kas nors iš jūsų perskaitė vieną klaidiai storą mano knygą (*Elgesys. Kaip mokslas paaiškina geriausius ir blogiausius mūsų poelgius*, Kitos knygos, 2022), keliuose tolesnėse pastraipose atpažins jos santrauką: kodėl pasireiškė tas elgesys? Dėl to, kas įvyko prieš sekundę, minutę... prieš šimtmetį... prieš šimtą milijonų metų.

smegenų jautrumą konkreitiems aplinkos dirgikliams. Per kelis ankstesnius mėnesius ar metus patirtis ir aplinka padarė įtaką tiems neuronams: kai kurie išsiaugino naujas jungtis, tapo jaudresni, kituose įvyko atvirkštiniai procesai.

Nuo čia galime sekti jau dešimtmečius vingiuojančią vis ankstesnių priešasčių grandinę. Ieškant paaiškinimo tam tikram elgesiui reikia suprasti, kaip socializacija ir akultūracija* dar paauglystėje suformavo tam tikrą svarbią jūsų smegenų dalį. Keliaujame atgal: smegenis formavo ir jūsų vaikystės patirtys, o dar anksčiau – aplinka iki gimimo. Toliau reikia atsižvelgti į jūsų paveldėtus genus ir jų įtaką elgesiui.

Bet tai dar ne viskas. Matote, visai jūsų vaikystei, įskaitant ir motinos elgesį per pirmas kelias minutes po gimdymo, įtaką padarė kultūra, taigi ir šimtmečius besireišiantys ekologiniai veiksniai, nulėmę jūsų protėvių sukurtą kultūrą, ir evoliucinės paskatos, suformavusios rūšį, kuriai priklausote. Tai kodėl pasireiškė tas elgesys? Dėl biologijos ir aplinkos sąveikų, besitęsiančių iki begalybės.**

Pamatinė šios knygos prielaida: visiems šiems kintamiesiems jūs neturėjote jokios arba beveik jokios įtakos. Negalite pasirinkti visų juslinių dirgiklių savo aplinkoje ar hormonų kiekio iš ryto, nuo jūsų nepriklauso praeityje patirtų traumų pobūdis, nepriklauso jūsų tėvų socioekonominis statusas, ikigimdyminė aplinka, genai, ne jūs sprendžiate, ar jūsų protėviai buvo žemdirbiai, ar piemenys. Leiskite pateikti plačiausią įmanomą apibendrinimą, nors greičiausiai daugeliui skaitytojų jis kol kas bus per platus: iki kiekvienos akimirkos mus atveda tik visuma atsitiktinių biologinių ir aplinkos veiksnių, kuriems neturėjome jokios įtakos. Kai užversite paskutinį puslapį, šį sakinį gebėsite atkartoti neramiai miegodami.

Esama įvairiausių elgesio aspektų, kurie, nors ir pripažinti kaip faktai, nesusię su mūsų pasirinkta kryptimi. Pavyzdžiui, kai kurias nusikalstamas elgsenas gali lemti psichinės ar neurologinės problemos. Kai kurie vaikai mokosi „kitaip“, nes kitaip veikia jų smegenys. Daliai žmonių sunkiai sekasi valdytis, nes užaugo neturėdami gerų pavyzdžių arba tebėra paaugliai su paaugliškomis smegenimis. Žmogus gali pasakyti kažką žeidžiančio, nes paprasčiausiai yra pavargęs ir įsitempęs, kalti būti gali netgi vartojami vaistai.

Visais šiais atvejais pripažįstame, kad biologija gali *paveikti* elgesį. Iš esmės tai pozityvi humaniška nuostata, skatinanti visuomenėje paplitusį požiūrį į veiksnumą ir asmeninę atsakomybę, tačiau raginanti nepamiršti kraštutiniais atvejais galiojančių išimčių: teisėjai skirdami bausmes turėtų atsižvelgti į lengvinančias aplinkybes, susijusias su kaltinamojo auklėjimu; nepilnamečių žudikų nederėtų bausti mirties bausme; mokytojas, dalinantis puikiai besimokantiems vaikams auksines žvaigždutes, turėtų nepamiršti ir to mokinio, kurį kamuoja disleksija; aukštųjų mokyklų priėmimo komisijos, svarstydamos sudėtingomis sąlygomis gyvenusių kandidatų paraiškas, turėtų atsižvelgti ne tik į pažymius.

* Tam tikrų kultūros elementų perėmimas. (Vert. past.)

** Žodis „sąveikos“ suponuoja aplinkos veiksnių tapimą nereikšmingais pašalinus socialinį kontekstą, ir atvirkščiai. Iš tiesų šie du dalykai neatsiejami. Taip jau nutiko, kad mano požiūris grįstas biologija ir man lengviausia šį neatsiejamumą nagrinėti būtent iš tokios perspektyvos. Vis dėlto kartais biologinė perspektyva nukreipia link bereikalingai painaus paaiškinimo, lyginant su socialinių mokslų perspektyva. Pasitarkiu visą savo biologo talentą, kad to išvengčiau.

Tai geri, logiški pasiūlymai, ir juos reikėtų įgyvendinti, jei jau sutariame, kad *kai kurie* žmonės turi daug mažiau galimybių kontroliuoti savo gyvenimą ir savarankiškai priimti sprendimus, lyginant su vidurkiu, o kartais *visi mes* tų galimybių turime mažiau, nei įsivaizduojame.

Dėl šito tikrai visi galime sutarti, bet šioje knygoje trauksime visai kita kryptimi ir, įtariu, čia jau dauguma skaitytojų man nepritaras: o kas, jeigu laisvos valios *visai* neturime? Štai kelios iš to išplaukiančios loginės išvados: nebėra tokio dalyko kaip kaltė, o bausmė kaip keršto forma tampa nebepateisinama – be abejo, reikia užtikrinti, kad pavojingi asmenys nekenktų kitiems, bet tai turėtų būti daroma taip pat paprastai ir be išankstinių nuostatų, kaip kad draudžiant automobiliui sugedusiais stabdžiais išriedėti į gatves. Ką nors pagirti ar kam nors padėkoti galima, naudojant tai kaip įrankį, didinantį tikimybę, jog ateityje atitinkamas elgesys pasikartos, arba siekiant įkvėpti kitus, bet pagyros ir dėkingumas nėra kažkas, ko galima *nusipelnyti*. Kartu nepamirškite, kad tai galioja ir jums, kai pasielgiate protingai, disciplinuotai ar geranoriškai. Ir jei jau įlindome į šitą kebeknę, teks pripažinti: meilė sukonstruota iš tų pačių komponentų kaip ir antilopės gnu ar asteroidai. Nė vienas *nenusipelnė*, kad su juo būtų elgiamasi geriau ar prasčiau negu su bet kuo kitu. Galiausiai, nekęsti kito žmogaus taip pat nelogiška, kaip nekęsti viesulo, kuris neva nusprendė jūsų namą sulyginti su žeme, ar mylėti alyvą, tariamai nusprendusią paskleisti nuostatų aromatą.

Štai prie ko atveda įsitikinimas, kad laisva valia neegzistuoja. Aš pats šių išvadą priėjau jau seniai, bet netgi man atrodo, kad šitaip manyti – visiška beprotybė.

Negana to, taip atrodo daugeliui. Naujos srities, eksperimentinės filosofijos, tyrimai, nagrinėjantys žmonių įsitikinimus, vertybes, elgseną ir atsakymus į visokias apklausas, rodo, kad žmonės tiki laisva valia, kai tai aktualu: filosofai (apie 90 proc.), advokatai, teisininkai, prisiekusieji, mokytojai, dėstytojai, tėvai ir žvakidžių gamintojai. Laisva valia tiki ir mokslininkai, netgi biologai, netgi daug neurobiologų, kai tenka tvirtai apsispręsti šiuo klausimu. Psichologės Alison Gopnik iš Kalifornijos universiteto Berklyje ir Tamara Kushnir iš Cornello universiteto pademonstravo, kad jau ikimokyklinukai tvirtai tiki atpažįstamu laisvos valios modeliu. Ir šis įsitikinimas plačiai (tiesa, ne visuotinai) paplitęs pačiose įvairiausiose kultūrose. Dauguma žmonių laikosi nuostatos, kad nesame mechanizmai; akivaizdus pavyzdys: kai tą pačią klaidą padaro vairuotojas ir savivaldis automobilis, pirmasis sulaukia aršesnės kritikos.¹ Be to, laisva valia tikime ne tik mes. Vėlesniame skyriuje aptarsime eksperimentą, leidžiantį manyti, kad ši nuostata būdinga net ir kitoms primatų rūšims.²

Ši knyga turi du tikslus. Pirmasis – įtikinti jus, kad laisvos valios nėra* arba jos yra bent jau gerokai mažiau, nei esame linkę manyti, ir tik kai tai iš tiesų turi

* Kraštutinių pažiūrų laikosi ir laisvos valios VISIŠKAI nepripažįsta tokie filosofai, kaip Greggas Caruso, Derkas Pereboomas, Neilas Levy ir Galenas Strawsonas – jų idėjas ne kartą aptarsiu šios knygos puslapiuose. Svarbu pabrėžti, kad nors visi jie atmeta laisvos valios idėją kasdiene plačiąja prasme, taikoma pateisinant bausmes ir atlygius, šios stovyklos argumentai mažai ką turi bendro su biologija. Kalbant apie laisvos valios paneigimą remiantis beveik vien tik biologija, mano paties nuomonė labiausiai sutampa su Samo Harriso, visokeriškai kvalifikuoto dalyvauti šioje diskusijoje, mat jis yra ir filosofas, ir neuromokslininkas.

reikšmės. Ieškodami tą patvirtinančių įrodymų nagrinėsime intelektualių, rafinuotų mąstytojų argumentus už laisvą valią: filosofinius, teisinius, grįstus psichologija ir neuromokslais. Stengsiuosi tuos argumentus perteikti kuo tiksliau ir išsamiau, o tuomet pagrįsti savo nuomonę, kad visi jie klaidingi. Dalis tų klaidų kyla iš trumparegiškumo (šiuo atveju tai tik apibūdinimas, nesiekiu taip aštriai kritikuoti), susitelkiant tik į vieną siaurą elgesio biologijos aspektą. Kartais koją pakiša klaidinga logika: tarkime, prieinama prie išvados, kad jeigu neįmanoma nustatyti, kas nulėmė veiksnį ar procesą X, tai gal jokios priežasties apskritai nėra. Dar argumentus klaidingais paverčia žinių apie mokslinį elgesio pagrindą stoka ar klaidingos interpretacijos. Labiausiai mane domina klaidos, regis, atsirandančios dėl emocijų priežasčių, tai atspindi, kad potencialus laisvos valios neegzistavimas mums tikrai kelia nerimą; tai aptarsime knygos pabaigoje. Taigi, pirmas iš dviejų mano tikslų yra paaiškinti, kodėl tikintieji laisva valia klysta ir kodėl pasaulis taptų geresne vieta, jeigu niekas jiems nebepritarėtų.³

Ir čia kai kuriems skaitytojams gali iškilti klausimas: kuo jūs save laikote? Kaip netrukus paaiškės, diskusijos laisvos valios tema dažnai sukasi apie siaurus klausimus: „Ar tam tikras hormonas sukelia elgseną, ar tik padaro ją labiau tikėtiną?“ arba „Ar yra skirtumas tarp noro ką nors padaryti ir noro ko nors norėti?“ – ir paprastai šias problemas aptarinėja specializuotos institucijos. Taip jau nutiko, kad mano intelektas universalus tipo. Aš esu neurobiologas ir turiu laboratoriją, kurioje, pavyzdžiui, manipuluojama žiurkės smegenyse esančiais genais siekiant pakeisti jos elgesį. Taip pat jau daugiau nei tris dešimtmečius kasmet kelis mėnesius praleidžiu viename Kenijos nacionalinių parkų, tirdamas laukinių pavianų socialinę elgseną ir fiziologiją. Dalis mano tyrimų padėjo suprasti dėl skurdžios vaikystės patirto streso įtaką suaugusioms smegenims, taigi, kurį laiką dirbau su sociologais. Kiti mano darbai aktualūs nuotaikos sutrikimų tyrėjams, tad pasisukiojau ir tarp psichiatrų. Galiausiai, pastarąjį dešimtmetį įsitaisiau naują hobi: dirbu su valstybės samdomais advokatais prie žmogžudysčių bylų – aiškinu prisiekusiesiems smegenų veiklos subtilybes. Kitaip tariant, įsitrynčiau į kelias skirtingas su elgesiu susijusias sritis. Ir, sakyčiau, tai turėjo nemažai įtakos mano sprendimui, kad laisva valia neegzistuoja.

Kodėl? Pradėkime nuo to, kad pažvelgus atskirai į kiekvieną iš šių sričių: neuromokslus, endokrinologiją, elgsenos ekonomiką, genetiką, kriminologiją, ekologiją, vaikų raidą ar evoliucinę biologiją, lieka užtektinai erdvės išvadai, kad biologija ir laisva valia gali egzistuoti drauge. Kalifornijos universiteto San Diege filosofas Manuelis Vargasas sako: „Teigti, kad kokio nors mokslinio tyrimo rezultatai rodo, jog „laisvos valios“ nesama, <...> galima tik stokojant erudicijos arba akademinio sąžiningumo.“⁴ Kad ir koks būtų tiesmukas, Vargasas teisus. Kaip pamatysime kitame skyriuje, dauguma neurobiologijos eksperimentų, susijusių su laisva valia, laikosi ant plauko – vieno tyrimo, nagrinėjusio, kas vyksta smegenyse likus kelioms sekundėms iki pasireiškiant elgesiui. Štai ir teisinga Vargaso išvada: šis „mokslinio tyrimo rezultatas“ (kaip ir per vėlesnius keturiasdešimt metų atsiradusios jo variacijos) neįrodo, kad laisvos valios nėra. Taip pat šito neįrodysi ir „moksliniais rezultatais“ iš genetinių tyrimų: kalbant bendrai, genai neatveda prie neginčijamų

įrodymų, jie lemia jautrumą, potencialą ir kol kas neradome nė vieno geno, geno varianto ar genetinės mutacijos, kuria remdamiesi galėtume atmesti laisvą valią.* To neįmanoma padaryti netgi pažvelgus į mūsų genų visumą. Laisvos valios nepaneigia ir raidos / sociologiniai tyrimai, tam nepakanka moksliskai patvirtinto fakto, jog smurto, stokos, nepriežiūros ir traumų kupina vaikystė smarkiai padidina tikimybę, kad iš to vaiko išaugs sunkiai sužalotas ir kitus žalojantis asmuo – to fakto nepakanka, nes esama išimčių. Taip, jokio vieno tyrimo ar vienos srities rezultatų neužteks laisvai valiai paneigti. Bet – ir tai nepaprastai svarbus niuansas – *sudėjus į krūvą visų mokslinių tyrimų rezultatus iš visų su elgesiu susijusių sričių* vietos laisvai valiai nebelieka.**

Kodėl taip yra? Ne, ne todėl, kad išnagrinėję užtektinai skirtingų disciplinų, vieną -ologiją po kitos, galiausiai rasime vieną, kurią kaip vinį įkalsime į laisvos valios karstą ir taip visiškai ją atmesime. Ir ne todėl, kad bent viena sritis sėkmingai pridengia laisvos valios paneigti neleidžiančią spragą kitoje.

Iš esmės visos minėtos disciplinos kartu paneigia laisvos valios egzistavimą, nes yra tarpusavyje susijusios ir sudaro žinių visumą. Jeigu aptarinėjate neuromediatorių įtaką elgesiui, kartu neišvengiamai paliesite ir genus, nulemiančius tų cheminių pasiuntinių sandarą, ir tų genų evoliuciją. Neurochemija, genetika ir evoliucinė biologija – neatsiejamos. Tirdami ikigimdyminės aplinkos įtaką elgesiui suaugus, savaime atsižvelgiate ir į tokius dalykus kaip visam gyvenimui išliekantys hormonų sekrecijos ar genetinių mechanizmų pokyčiai. Kalbėdami apie vaikystėje patirto motinystės stiliaus įtaką elgesiui suaugus, būtinai aptarinėsite ir kultūrą, kurią savo veiksmais perduoda motina. Nėra nė menkiausio plyšio laisvai valiai įsisprausti.

Taigi, pirmoje knygos dalyje neigsime laisvą valią remdamiesi šia biologine paradigma, o dabar metas pakalbėti apie antrą dalį ir jos tikslą. Kaip jau minėjau, laisva valia netikiu nuo paauglystės ir vadovaujuosi moraliniu principu vertinti žmones be išankstinių nusistatymų; nemanau, kad kas nors nusipelno, jog su jais būtų elgiamasi ypač gerai ar blogai; stengiuosi gyventi be neapykantos ir susireikšminimo. Ir man niekaip nepavyksta. Be abejo, kartais viena koja lyg ir atsiduriu ten, kur norėčiau būti, bet pirminis mano atsakas į tai, kas vyksta aplinkui, retai kada

* Tačiau esama keletu retų ligų, kurios dėl vieno geno mutacijos neišvengiamai pakeis asmens elgesį (pvz., Tajaus-Zakso, Hantingtono ar Gošė ligos). Vis dėlto tai nėra iš tolo nesusię su kasdiene laisvos valios samprata, nes šios ligos smarkiai pažeidžia smegenis.

** Pirmoje knygos pusėje be perstojo kartosiu, kad daugybė šių temų nagrinėjančių mokslininkų klysta, tad norėčiau kai ką paaiškinti. Idėjos man kelia itin stiprias emocijas: vienos sukelia tokią pagarbią baimę ir nuostabą, kad savo būseną veikiausiai galėčiau palyginti su tikinčio žmogaus; kitos, mano supratimu, taip smarkiai prasilenkia su tiesa, kad jas kritikuodamas tampa šiurkštus, aršus, nepagrįstai arogantiškas ir agresyvus. Vis dėlto visa savo esybe vengiu tarpasmeninių konfliktų. Taigi, neskaitant kelių išimčių (kurios bus akivaizdžios), mano kritika nebus nukreipta prieš konkrečius asmenis. Pasiremsiu kliše „kai kurie geriausi mano draugai“: man patinka bendrauti su žmonėmis, tikinčiais tam tikra laisvos valios versija, nes jie paprastai malonesni už tuos, kurie šiuo klausimu yra mano barikadų pusėje, be to, vilioji galiausiai perimti šiek tiek jų ramybės. Žodžiu, tikiuosi nepasirodyti kaip visiškai šmikis, nes tikrai to nenoriu.

būna grįstas tuo, ką laikau vienintele teisinga žmogaus elgesio samprata; dažniausiai siekdamas šio tikslo visiškai susimaunu.

Pasikartosiu: net aš manau, kad būtų absurdiška sutikti su visomis išvadomis, išplaukiančiomis iš teiginio „laisva valia neegzistuoja“. Vis dėlto būtent toks ir yra antros knygos dalies tikslas – tiek individualiu, tiek socialiniu lygmenimis. Vienuose skyriuose aptarsime mokslines išvagas, galimai padėsiančias atmesti laisvos valios idėją. Kituose pasiaiškinsime, kodėl ne visos to atmetimo pasekmės yra pragaištingos, nors pradžioje taip ir atrodo. Taip pat apžvelgsime istorines aplinkybes, atskleidžiančias kai ką svarbaus apie tai, kaip turėtume pakoreguoti savo mąstyseną ir jauseną: *mes jau esame tai darę*.

Sąmoningai dviprasmiškas knygos pavadinimas atspindi šias dvi puses. Kalbėsime apie mokslinius įrodymus, kad laisvos valios nėra, ir mokslą, padėsiantį geriau gyventi su tuo susitaikius.

PAŽIŪRŲ STILIAI: SU KUO RUOŠIUOSI NESUTIKTI

Netrukus aptarsime kelias bendrines nuostatas, kurių laikosi laisvą valią aptarinėjantys žmonės. Jas galima suskirstyti į keturis pagrindinius tipus.*

Pasaulis yra deterministinis, ir laisva valia neegzistuoja. Šiuo atveju pirma teiginio pusė automatiškai patvirtina antrąją, nes determinizmas (priežastingumas) ir laisva valia nesuderinami. Aš pats laikausi šio „griežto nesuderinamumo“ principo.**

Pasaulis yra deterministinis, ir laisva valia egzistuoja. Šie žmonės nuolat pabrėžia, kad pasaulis sudarytas iš tokių dalykų, kaip atomai, o gyvybė, kaip syki elegantiškai pasakė psichologas Roy'us Baumeisteris (šiuo metu dirbantis Kvynslando universitete, Australijoje), „yra paremta gamtos dėsnių nekintamumu bei nepalenkiamumu“⁵. Nėra jokios magijos ar fejų dulkių, nėra dualizmo (smegenys ir protas nėra

* Pastaba: šioje knygoje neaptarinėsiu judėjų-krikščionių teologija grįstų idėjų apie laisvą valią, tik pateiksiu šią trumpą santrauką. Kiek man žinoma, dauguma teologinių diskusijų sukasi apie visažinystę. Jeigu viską žinantis Dievas žino ir kas nutiks ateityje, kaip mes galime ką nors laisvai savo valia pasirinkti (juolab kaip galime būti teisiami už savo pasirinkimus)? Vienas iš daugybės galimų atsakymų: Dievas egzistuoja anapus laiko, taigi praeitis, dabartis ir ateitis jam neturi reikšmės (vadinasi, Dievas negali atspalaiduoti nuėjęs į kiną, nes siužeto vingiai niekuomet jo nebe-nustebins – jis visuomet žino, kad liokajus nėra žudikas). Kitas variantas – ribotas Dievas, kurį nagrinėjo Tomas Akviniėtis: Dievas negali nusidėti, negali sukurti akmens, kurio pats nesugebėtų pakelti, negali nubrėžti kvadratinio apskritimo (dar vienas pavyzdys, kurį pasitelkia stebėtinai daug teologų vyrų, bet ne moterų: net Dievas negali sukurti vedusio viengungio). Kitaip tariant, Dievas negali *visko*. Jis gali viską, kas įmanoma, taigi, net Dievas negali numatyti, ar žmogus pasirinks gėrį, ar blogį. Dar pridėsiu kandžią Samo Harriso pastabą: jei kiekvienas mūsų ir turime sielą, tai tikrai jos nepasirinkome.

** Mano supratimu, tai tas pats kaip „griežtas determinizmas“, bet nemažai filosofų ginčijasi, kad tarp šių dviejų dalykų esama subtilių skirtumų.